

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

*Come l'uom s'eterna. Για μια τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας**

Από πολύ νωρίς βλέπουμε τον Καζαντζάκη να έχει συνειδητοποιήσει και αποσαφηνίσει τον φιλοσοφικό χαρακτήρα του συγγραφικού του σχεδίου: «Όλο μου το έργο devise [= έμβλημα] και σκοπό θά 'χει: Come l'uom s'eterna [= πώς ο άνθρωπος αθανατίζεται]. Εκεί κατέληξα», γράφει στο ημερολόγιό του το 1915.¹ Και πιο πριν, στα 1908, σημειώνει σε επιστολή του: «Θέλω να σχηματίσω μια ατομική, δική μου αντίληψη της ζωής, μια θεωρία του κόσμου και του προορισμού του ανθρώπου, και σύμφωνα μ' αυτή, συστηματικά και μ' ορισμένο σκοπό και πρόγραμμα, να γράφω ό,τι γράφω».²

Οι προγραμματικές αυτές δηλώσεις φαίνεται να επαληθεύονται από τη συγγραφική πράξη, καθώς η *Ασκητική* (που γράφεται αρκετά νωρίς, μέσα στη δεκαετία του '20)³ δεν είναι μόνο το κατεξοχήν «φιλοσοφικό» βιβλίο του Καζαντζάκη που συμπυκνώνει τον οντολογικό, μεταφυσικό και ηθικό του προβληματισμό, είναι ουσιαστικά, όπως ομολογεί ο ίδιος στη δύση του βίου του, «ο σπόρος απ' όπου βλάστησε όλο μου το έργο· ό,τι κι αν έγραψα [ποιήματα, δράματα, μυθιστορήματα, ταξιδιωτικά] είναι σχόλιο και illustration της *Ασκητικής*».⁴

Βέβαια, ο όρος «φιλοσοφία», στην περίπτωση του Καζαντζάκη, δεν παραπέμπει σε ένα συμπαγές φιλοσοφικό σύστημα όσο μάλλον σε μια εκλεκτικιστική σύνθεση ιδεών προερχόμενων από διαφορετικές σχολές σκέψης και παραδόσεις. Από τις ιδέες που συγκροτούν το «ωραίο χάος» της εποχής του (πρώτο ήμισυ 20ού αιώνα), οι πιο θεμελιακές για την οικοδόμηση της προσωπικής του κοσμοθεωρίας, όπως ξέρουμε,⁵ ήταν εκείνες του **Ανρί Μπερξόν** (Henri Bergson) και του **Φρειδερίκου Νίτσε** (Friedrich Nietzsche). Τα πραγματολογικά δεδομένα που συνδέουν τον Καζαντζάκη με το έργο των δύο αυτών κορυφαίων εκφραστών της «φιλοσοφίας της ζωής» κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια της πνευματικής του διαμόρφωσης (παρακολούθηση μαθημάτων του Μπερξόν στο Collège de France στο Παρίσι [1908], διδακτορικό με θέμα γύρω από τη φιλοσοφία του Νίτσε [1909], παρουσίαση των ιδεών του Μπερξόν στο αναγνωστικό κοινό του Εκπαιδευτικού Ομίλου [1912], μεταφράσεις έργων του Νίτσε για τον εκδοτικό οίκο Φέξη [1912-13], «νιτσεική» [διάβ. μεταφυσική] κρίση) είναι γεγονότα γνωστά και δεν θα επιμείνω.⁶ Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Μπερξόν δίνει στον Καζαντζάκη τη βάση της **οντολογίας** του, ενώ ο Νίτσε τού δίνει

* Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε στο Γ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006).

¹ Βλ. Πρεβελάκης, *400 γράμματα*, σ. 9 (πβ. σ. ις', 588, 599). Η ιταλική φράση είναι παρμένη από τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη (*Inferno*, XV 85). Το ρήμα «ettermare» με δύο -tt- (< λατ. eternum) ανήκει στη δημώδη ιταλική (volgare) του 1300· ο αυτοπαθής τύπος «s'eterna» συναντάται άπαξ στον Δάντη· σήμερα το ρήμα δεν είναι δόκιμο και πάντως θα γραφόταν με ένα t (s'eterna). Ευχαριστώ τη φίλη και συνάδελφο Tiziana Cavasino για τις πληροφορίες αυτές.

² Γράμμα Καζαντζάκη από το Παρίσι στον φίλο του Δημήτρη Καλογερόπουλο (η αραίωση είναι δική μου): βλ. Peter Bien, *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, Ηράκλειο 2001, σσ. 46-47.

³ Για την ακρίβεια, «από τα τέλη Δεκεμβρίου 1922 ίσαμε τις 20 Μαρτίου 1923, αλλά ο Καζαντζάκης το είχε δουλέψει μέσα του οχτώ-δέκα χρόνια πρωτότερα». Ας σημειωθεί, επίσης, ότι προς το τέλος της δεκαετίας του '20, και πιο συγκεκριμένα το 1928, ο Καζαντζάκης επεξεργάστηκε εκ νέου το κείμενο και προσέθεσε σ' αυτό το επιλογικό κεφάλαιο «Σιγή» (βλ. Πρεβελάκης, *400 γράμματα*, σ. μς' και 21).

⁴ Γράμμα Καζαντζάκη στον Βόητη Κηδός, 1955 (Πρεβελάκης, *400 γράμματα*, σ. ιγ', σημ. 2 & σ. 538).

⁵ Κατά δική του ομολογία: βλ., μεταξύ άλλων γραπτών, την αυτοβιογραφία του *Αναφορά στον Γκρέκο*.

⁶ Βλ. Πρεβελάκης, *400 γράμματα*, σσ. 5-6, Bien, *Η πολιτική του πνεύματος*, σσ. 31-46 και Ελευθερία Οικονομίδου, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το αντικείμενο της αναζήτησής του*, Ηράκλειο 1985, σ. 117 (βλ. όλο το σχετικό με τον Νίτσε κεφάλαιο του βιβλίου: σσ. 115-148).

τη βάση της (αντι)μεταφυσικής και ηθικής θεωρίας του. Για λόγους οικονομίας χώρου θα περιοριστώ στην ουσία αυτής της επίδρασης, ή καλύτερα: διανοητικής σχέσης.

Η φιλοσοφία του Μπερξόν (1859-1941), κυρίαρχη έκφραση του ρεύματος της «φιλοσοφίας της ζωής» στις αρχές του 20ού αιώνα, είναι μια δυναμική φιλοσοφία, κεντρικό στοιχείο της οποίας είναι η «ζωική (ή ζωτική) ορμή» νοούμενη ως διηνεκής δημιουργία, ως ένα γίνεσθαι που αδιάκοπα μετασχηματίζεται, μεταμορφώνεται. Η ορμή αυτή, όπως την αντιλαμβάνεται και την παρουσιάζει ο νεοφώτιστος Κρητικός στο κείμενό του για τον «Henri Bergson», δημοσιευμένο στο *Δελτίο* του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912) αλλά και στην *Ασκητική* (1922-23) [πβ. αποσπάσμ. 1-2 στο Παράρτημα], είναι αιώνια και ακατάλυτη και εκδηλώνεται με δύο αντίθετες ροπές ή «ρεύματα»: το ρεύμα της ζωής –που ρέπει προς τη σύνθεση και την αθανασία–, και το ρεύμα της ύλης –που ρέπει προς την αποσύνθεση και τον θάνατο. Είναι σαφές ότι τα δύο αυτά ρεύματα αναπαριστούν σχηματικά τη διττή καταστροφική-αναγεννητική δράση της ζωικής ορμής, η οποία διαρκώς καταλύει ύλη και αναδημιουργεί μέσω της ύλης όλο και πιο περίπλοκες μορφές ζωής.

Με αρωγό τη βιταλιστική θεωρία του Μπερξόν, ο Καζαντζάκης ξεκαθαρίζει τις απόψεις του πάνω σε κεφαλαιώδη οντολογικά ερωτήματα όπως: «ποια είναι η αρχή των όντων;» – «ποιο το νόημα της ζωής;» – «ποιος ο προορισμός μας σ' αυτή τη ζωή;», καταλήγοντας στις εξής θεμελιώδεις παραδοχές:

- Η αρχή των όντων είναι η ζωική ορμή – η «αρχέγονη ουσία», η «ακατάλυτη φόρα του Σύμπαντος που μας σφεντονίζει από το αγέννητο στο γεννητό», όπως την περιγράφει ο ίδιος στην *Ασκητική* [απόσπ. 2]
- Το νόημα (ο σκοπός) της ζωής δεν απορρέει από κάποια υπερβατική οντότητα –έναν εξωκοσμικό Θεό– αλλά απορρέει από τη ζωή αυτή καθ' εαυτήν, ακριβέστερα: από την αρχέγονη ζωική ορμή⁷ [απόσπ. 3]
- Ο προορισμός μας σ' αυτή τη ζωή είναι ο αγώνας να υπερβούμε τη φύση μας και να εξελιχθούμε σε κάτι ανώτερο, να δημιουργήσουμε «το μελλούμενο ον» υπακούοντας στις επιταγές –στη «φοβερή Κραυγή» ή «γιγάντια πνοή», όπως ο ίδιος την αποκαλεί (στην *Αναφορά στον Γκρέκο*)– του élan vital [αποσπάσμ. 4-5].

Βέβαια, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς από μια λεπτομερή εξέταση και της *Ασκητικής* αλλά και του μεταγενέστερου έργου του, ο Καζαντζάκης δεν διαμορφώνει την οντολογία του αντλώντας αποκλειστικά και μόνο από τη σκέψη του γάλλου φιλοσόφου, αλλά συνδυάζει τις βασικές ιδέες της μπερξονικής θεωρίας (ζωική ορμή, δυναμική των μεταμορφώσεων) με ιδέες που παίρνει από άλλες πηγές (Δαρβίνος: εξέλιξη των ειδών, Νίτσε: βούληση για δύναμη/κυριαρχία, ορθόδοξος και ανατολικός μυστικισμός: μετουσίωση του υλικού και σαρκικού στοιχείου σε πνεύμα μέσα από την αδιάκοπη άσκηση), και καταλήγει σε μια προσωπική οντολογική σύλληψη, η πρωτοτυπία της οποίας, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να συνοψιστεί στα εξής:

- (1^ο) Η εξέλιξη, η ροπή δηλαδή της ζωικής ορμής προς ολοένα και πιο σύνθετες μορφές στον Καζαντζάκη αποτυπώνεται (πολύ πιο καθαρά νομίζω απ' ό,τι γίνεται στον Μπερξόν) στο σχήμα μιας κλίμακας, στη βάση της οποίας βρίσκονται τα ανόργανα και στις επόμενες βαθμίδες τα ενόργανα όντα, με την εξής σειρά: φυτά → ζώα → άνθρωπος → «μελλούμενο ον» (έχει ενδιαφέρον να αντιπαραβάσουμε, από την άποψη αυτή, το

⁷ Για να είμαστε ακόμη πιο ακριβείς, όπως φαίνεται και από τη συνδυαστική ανάγνωση των αποσπασμάτων 3 - 4, ο «Θεός», για τον Καζαντζάκη, σε αυτή την πρώιμη φάση των πνευματικών-οντολογικών του αναζητήσεων, τις οποίες απηχεί κατά κύριο λόγο η *Ασκητική*, ταυτίζεται με τη «ζωική ορμή» (πβ. και σημ. 15).

απόσπ. 1 που βρίσκεται σαφώς πιο κοντά στο πνεύμα των ιδεών του Μπερξόν, με το απόσπ. 4 και με την τελευταία φράση του αποσπάσμ. 3 που αντανακλούν πιο πιστά τον καζαντζακικό στοχασμό).⁸

(2^ο και βασικότερον) Ο Καζαντζάκης επαναδιατυπώνει, ουσιαστικά, την οντολογική θεώρηση του γάλλου φιλοσόφου με όρους παρμένους από τη θεολογική γλώσσα: η μπερξονική «μεταμόρφωση» ορίζεται στα γραπτά του ως «*μετουσίωση*» και η κατά Μπερξόν «εξέλιξη», νοούμενη ως μια άναρχη διαδικασία αλληπάλληλων μεταμορφώσεων της ζωικής ορμής, στη σκέψη του Καζαντζάκη ορίζεται ως «*ανηφόρα*», ένας ηρωικός αγώνας μέχρις εσχάτων με την ίδια μας τη φύση, αφού μόνο η *αυτοθυσία* (έτσι νοεί ο Κρητικός την κατάλυση της παλιάς μορφής) οδηγεί στην *αυθυπέμβαση* (στην αναγωγή δηλαδή σε ένα νέο, ανώτερο είδος). Εν ολίγοις, ο Καζαντζάκης διαβάσει τη βιταλιστική θεωρία του Μπερξόν με τα μάτια ενός «μυστικού» (για την ακρίβεια: ενός «μυστικού χωρίς Θεό», χωρίς δηλαδή μεταφυσική πίστη – απόρροια της μαθητείας του στον Νίτσε), προσδίδοντας σε αυτήν μια διάσταση στο έπακρο ηρωική και, συνάμα, μυστικιστική: εδώ, κατά τη γνώμη μου, έγκειται τελικά και η *ιδιοτυπία* της καζαντζακικής οντολογίας.

Ως σύμβολα του «ανηφορικού αγώνα» προς την τελείωση (την υπαρξιακή αυθυπέμβαση) ο κρητικός συγγραφέας επιλέγει διάφορα όντα του φυσικού-ζωικού κόσμου (το σκουλήκι που γίνεται πεταλούδα, το ψάρι που γίνεται πουλί: χελιδονόψαρο, τον μεταξοσκώληκα που τρώει τα σπλάχνα του και τα μετουσιώνει σε μετάξι κ.ο.κ.) [απόσπ. 6]. Αλλά εντονότερο ενδιαφέρον για μας παρουσιάζει η ανάλυση αυτής της ιδέας – της «κλιμακούμενης» εξέλιξης– στον υπαρξιακό «ανήφορο» του ανθρώπου. Λέω «ανάλυση» γιατί ο Καζαντζάκης φαίνεται να αναγνωρίζει 3 στάδια ή επίπεδα στην υπαρξιακή διαδικασία ανέλιξης του ανθρώπου σε «μελλούμενο όν»: το *αισθητικό*, το *ηθικό* και το *θρησκευτικό* ή *μεταφυσικό* [διάβ. *μυστικιστικό*] (επισημαίνω ότι οι όροι αυτοί δεν είναι δικό του αλλά των μελετητών του).

Τα επίπεδα αυτά, παρότι αυθυπόστατα και αλληλοτεμνόμενα, μπορούν να θεωρηθούν ότι διατάσσονται επίσης κατά μήκος μιας *κλίμακας* που οδηγεί βαθμηδωτά από τον χοϊκό-«αισθητικό» άνθρωπο στον «κοινωνικό» άνθρωπο (αυτόν που νοιάζεται για το «κοινό καλό») κι από κει στον Άνθρωπο που μάχεται για χάρη «όλου του σύμπαντου», όπως λέει ο Καζαντζάκης, κατατείνοντας με τον αγώνα του στο να φέρει το ανθρώπινο είδος, και συνακόλουθα όλα τα έμβια όντα, σε μια νέα κατάσταση Ύπαρξης.

Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* [απόσπ. 7]:

Θαρρώ, Ζορμπά, [μιλάει ο αφηγητής] πως τριών λογίων είναι οι άνθρωποι: Αυτοί που βάζουν σκοπό να ζήσουν, καθώς λένε, τη ζωή τους: να φαν, να πιουν, να φιλήσουν, να πλουτήσουν, να δοξαστούν... Έπειτα είναι αυτοί που σκοπό βάζουν όχι τη ζωή τους, παρά τη ζωή όλων των ανθρώπων: νιώθουν πως όλοι οι άνθρωποι είναι ένα και μάχονται να φωτίσουν, ν' αγαπήσουν, να ευεργετήσουν όσο μπορούν τους ανθρώπους. Και τέλος είναι αυτοί που βάζουν σκοπό τους να

⁸ Ότι το δοκίμιο είναι πιο κοντά στο πνεύμα των ιδεών του Μπερξόν μου φαίνεται εύλογο όχι μόνο από το διάστημα του χρόνου που μεσολαβεί (παρακολούθηση μαθημάτων Μπερξόν στο Παρίσι: 1907-1909 → δημοσίευμα στο *Δελτίο* του Εκπαιδευτικού Ομίλου: 1912), όσο κυρίως από το είδος της διαμεσολάβησης: στο *Δελτίο* ο Καζαντζάκης μεταφέρει στο ελληνικό κοινό πράγματα που έχει ακούσει και σημειώσει, σχετικά πρόσφατα, από τις παραδόσεις του ίδιου του γάλλου φιλοσόφου στο Collège de France – στην *Ασκητική*, και ακόμη περισσότερο στην *Αναφορά στον Γκρέκο* είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι *ανασυνθέτει* αυτές τις ιδέες, «χωνεύοντάς» τες με ιδέες που εν τω μεταξύ έχει αντλήσει και από άλλες πηγές, σε μία προσωπική σύλληψη που φέρει τη σφραγίδα της δικής του ιδιοσυγκρασίας και του δικού του τρόπου σκέψης (θυμίζω ότι η *Ασκητική* και η *Αναφορά στον Γκρέκο* συνιστούν το πρώτο και το ύστατο βιβλίο της πνευματικής-φιλοσοφικής παρακαταθήκης του κρητικού συγγραφέα).

ζήσουν τη ζωή του σύμπαντος· όλοι, άνθρωποι, ζα, φυτά, άστρα είμαστε ένα, η ίδια ουσία που μάχεται τον ίδιο φοβερών αγώνα· ποιον αγώνα; να μετουσιώσει την ύλη και να την κάμει πνέμα.

Ας δούμε όμως αυτά τα στάδια/επίπεδα από πιο κοντά:

- i. Ο άνθρωπος του αισθητικού επιπέδου είναι εκείνος που αρέσκεται στη *διονυσιακή κατάφαση της ζωής*, και ρίχνεται με όλες τις δυνάμεις της ψυχής και του κορμιού του στο να την αδράξει και να την βιώσει όσο πιο έντονα μπορεί. Εντάσσεται, για την ακρίβεια: «ενσωματώνεται» στον φυσικό κόσμο ως σαρξ εκ της σαρκός του, επιζητώντας να τον απολαύσει ως το μεδούλι του· έμβλημα της βιοθεωρίας του είναι το *carpe diem*, το «κατ' αίσθησιν ζην».
- ii. Ο άνθρωπος του ηθικού επιπέδου προχωράει ένα βήμα παραπέρα, αποκτά *συνείδηση του χρέους του απέναντι στη ζωή*, που είναι να στρατευτεί με όλες του τις δυνάμεις και να οδηγήσει, να «εξακτινώσει» καλύτερα, την ύπαρξή του πέρα από τον στενό κλοιό της ατομικότητάς του, θέτοντας εαυτόν στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου, του «κοινού καλού»· έμβλημα της βιοθεωρίας του είναι η «ευθύνη», το «χρέος», ο «αγώνας».
- iii. Ο άνθρωπος του μυστικιστικού ή θρησκευτικού επιπέδου, τέλος, είναι ο άνθρωπος της *άσκησης* και της *υπέρβασης*, εκείνος που απαρνιέται τη μαυλιστική φαινομενολογία των αισθήσεων (η οποία προκαλεί τα πάθη), τη «φαντασμαγορία του κόσμου», όπως λέει ο Καζαντζάκης, και μάχεται με τη χοϊκή του πλευρά, επιζητώντας να «μετουσιώσει» (φιλιώσει) τη σάρκα με το πνεύμα και να ελευθερωθεί από τα δεσμά της ύλης και τους καταναγκασμούς της χοϊκής ανθρώπινης φύσης· έμβλημα της βιοθεωρίας του είναι η «θυσία», η «μετουσίωση», η «θέωση».

Μπορεί ο Κρητικός να μη χρησιμοποιεί ρητά αυτή την ορολογία των 3 επιπέδων (την οποία, ως επισημάνουμε, αντλούν οι μελετητές του από την υπαρξιστική φιλοσοφία του δανού φιλοσόφου Søren Kierkegaard),⁹ στα γραπτά του ωστόσο μπορεί κανείς να εντοπίσει χωρία που αποτυπώνουν το πνεύμα αυτής της σύλληψης (όπως εκείνο που είδαμε από το *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*).

Όμως τίποτα δεν αποδεικνύει πιο τρανά την εφαρμογή αυτής της φιλοσοφικής θεώρησης στη λογοτεχνική πράξη από την ίδια την **τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας**: φτάνει να ρίξουμε μια προσεκτική ματιά στον αφηγηματικό κόσμο του κρητικού συγγραφέα, για να αντιληφθούμε πως οι ήρωές του μπορούν να υπαχθούν κι αυτοί σε τρεις κατηγορίες, με κλιμακωτή διάταξη, σύμφωνα με το σχήμα των υπαρξιακών επιπέδων που περιγράψαμε παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, στο ώριμο μυθιστορηματικό έργο του Καζαντζάκη στο οποίο θα επικεντρωθώ (αλλά πιστεύω ότι η παρατήρηση μπορεί να ισχύσει και για τους ήρωες των δραματικών του έργων καθώς και για τον πρωτεϊκό Οδυσσέα του),¹⁰ υπάρχουν:

- (1^{ov}) οι αρχέγονοι ή διονυσιακοί ήρωες: αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ο Ζορμπάς, ο διονυσιακότερος από όλους τους καζαντζακικούς χαρακτήρες·

⁹ Βλ. σχετικά Αθηνά Βουγιούκα, «Μπερζονικές μεταμορφώσεις στην *Αναφορά στον Γκρέκο* του Νίκου Καζαντζάκη», στον τόμο: *Νίκος Καζαντζάκης. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Χανιά 1998, σ. 55.

¹⁰ Ο πρώτος, όσο ξέρω, που χρησιμοποιεί τη διάκριση των τριών υπαρξιακών σταδίων του Κίρκεγκωρ στην ανάλυση των καζαντζακικών ηρώων και, ιδίως, του Οδυσσέα είναι ο James Heisig στη μελέτη του «Ενσάρκωση ελευθερίας: Το όραμα του Νίκου Καζαντζάκη», *Νέα Εστία*, τχ. 1067, Χριστούγεννα 1971, σσ. 146-177.

- (2^ο) οι ήρωες του χρέους, της ευθύνης: αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ο καπετάν Μιχάλης, πρότυπο ανθρώπου που θέτει υπέρ πάντων το *καθήκον*, εν προκειμένω: το καθήκον απέναντι στην πατρίδα, στη φυλή·
- (3^ο) οι ήρωες της θυσίας: χαρακτηριστικά παραδείγματα, ο Μανολιός (στο μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*), ο Φραγκίσκος της Ασσίζης (στο μυθιστόρημα *Ο πτωχούλης του Θεού*), ο Χριστός (στο μυθιστόρημα *Ο τελευταίος πειρασμός*).¹¹

Ο Ζορμπάς ζει ενστικτωδώς. Διακατέχεται από έναν έξαλλο *πόθο για ζωή*, έναν πόθο αδρότατα γήινο και αχόρταγα αισθησιακό, και αντιμάχεται ό,τι μπαίνει εμπόδιο στην *ελεύθερη* έκφραση αυτού του πόθου (τον ορθολογισμό δηλαδή και τις ηθικές επιφάσεις του). Είναι, εν ολίγοις, η ζώσα μαρτυρία του απόλυτα αισθησιακού και αντινοησιαρχικού ανθρώπου· **η ενσάρκωση της ζωικής ορμής**. Η κοσμοθεωρία του εκκινεί από την παραδοχή ότι ο άνθρωπος είναι κομμάτι του φυσικού κόσμου και, κατά συνέπεια, η δικαίωση του ανθρώπου (η λύτρωση) έρχεται μέσω της άφεσής του στον ρυθμό της *φυσικής/κοσμικής αρμονίας* [απόσπ. 8].

Ο Καπετάν Μιχάλης, από την άλλη, είναι ένας οριακός ήρωας που με τη ζωή και τη δράση του αναδεικνύεται σε υπόδειγμα «ηθικού ανθρώπου». Τον χαρακτηρίζει η άκαμπτη αρετή εκείνων που αντιμετωπίζουν σαν *χρέος* τη ζωή και θέτουν σαν υπέρτατη αξία τον *αγώνα* (για το «κοινό καλό»). Η κοσμοθεωρία του υποστασιώνεται στην «κρητική ματιά», σε εκείνη τη θαρραλέα θεώρηση του κόσμου και την υπερήφανη στάση ζωής που αψηφά τον θάνατο και διεκδικεί την αυτονομία/ελευθερία σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (τα δυο αυτά στους ανθρώπους του «ηθικού επιπέδου» είναι αδιαχώριστα). Η χαρακτηριστική φράση του καπετάν Μιχάλη: *όχι ελευθερία ή θάνατος, «ελευθερία και θάνατος»* λίγο πριν την τελική κρίσιμη μάχη [απόσπ. 9], συνοψίζει τη στάση του **«ηρωικού μηδενισμού»** (το άλλο όνομα της «κρητικής ματιάς» στην ηθική θεωρία του Καζαντζάκη) και δείχνει ότι η διεκδίκηση της *αυτονομίας/ελευθερίας*, η οποία ενσαρκώνει το ιδανικό της ανθρώπινης *ακεραιότητας*, συνιστά *αυταξία*: αποτελεί το πιο δυνατό κίνητρο και συνάμα το μέτρο της αξίας του αγώνα που κάνει ο άνθρωπος σε αυτή τη ζωή και του τρόπου με τον οποίο αντικρίζει-αντιμετωπίζει και ζωή και θάνατο (την υπαρξιακή εκμηδένιση, δηλαδή).

Οι ήρωες «της θυσίας», τέλος, (ο Μανολιός, ο Άγιος Φραγκίσκος, ο Χριστός) παίρνουν κυριολεκτικά πάνω τους την υπόθεση της δικαίωσης του ανθρώπου *εν γένει* και αναδεικνύονται σε σύμβολα μιας ανθρωπότητας που εξιλεώνεται μέσα από τον πόνο και την άσκηση. Η ζωή τους φέρνει στο νου τη βουδική **«ασκητική της απελευθέρωσης»**, αν και οι στόχοι διαφέρουν. Παλεύοντας αδιάκοπα με τη σάρκα και την ύλη, καταπονώντας το κορμί, αμβλύνοντας τις έξω αισθήσεις και οξύνοντας τις έσω, οι ασκητές του Καζαντζάκη *δεν απαρνιούνται* την ύπαρξη (όπως προβλέπει η βουδική νιρβάνα) αλλά επιζητούν να την *ελευθερώσουν*, κι έτσι να την *ανυψώσουν* από το επίπεδο του «πιθηκάνθρωπου» στο επίπεδο του «μελλομένου Ανθρώπου» (του Αγίου, του Θεού). Γίνονται έτσι οι πρόμαχοι της πιο ακραίας, της πιο ηρωικής μορφής του υπαρξιακού αγώνα του ανθρώπου, που είναι η αυτοθυσία, η πάλη με τον *εαυτό*, γιατί μόνο έτσι θεωρούν πως ο άνθρωπος μπορεί να επιτελέσει τον πραγματικό του προορισμό (το χρέος του απέναντι στη Ζωή, στη ζωική ορμή), που είναι να *ξεπεράσει τη φύση του*, να αρνηθεί το ζώο μέσα του,

¹¹ Στην περιγραφή που ακολουθεί αξιοποιούνται στοιχεία από την παρουσίαση-ανθολόγηση του Νίκου Καζαντζάκη από τον Αλέξη Ζήρα (καθώς και των συναφών κρίσεων για το έργο του) στον Δ' τόμο της σειράς *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)* των εκδόσεων Σοκόλη, Αθήνα 1996, σσ. 126-167.

και να αναχθεί στην υπαρξιακή κατάσταση της απόλυτης ελευθερίας σπάζοντας τα «χορικά δεσμά» [βλ. ενδεικτικά τα αποσπάσμ. υπ' αρ. 10 από τον *Φτωχούλη του Θεού*].

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να κάνουμε ορισμένες αναγκαίες διευκρινίσεις:

- ⇒ Η διαβάθμιση από το ένα υπαρξιακό επίπεδο στο άλλο, από τη μία κατηγορία ηρώων στην άλλη, δεν εμπεριέχει καμία ηθική αξιολόγηση. Δεν σημαίνει, δηλαδή, ότι ο Ζορμπάς, ως άνθρωπος του αισθητικού επιπέδου είναι «χειρότερος» από τον Μανολιό, τον άνθρωπο του θρησκευτικού επιπέδου, ούτε ότι αυτός είναι «καλύτερος» από τον Καπετάν Μιχάλη, τον άνθρωπο του ηθικού.¹²

Άλλωστε, κανείς από τους ανθρώπινους αυτούς τύπους στην καζαντζακική μυθολογία δεν είναι *αμιγής*: ένας τύπος σαν τον καπετάν Μιχάλη, για παράδειγμα, μπορεί κάλλιστα να συνδυάζει στοιχεία του ηθικού επιπέδου με στοιχεία του αισθητικού (θυμίζω το «συμπόσιο» στο υπόγειο του σπιτιού του) ή με στοιχεία του θρησκευτικού (θυμίζω τον φόνο της Εμινέ, που συμβολίζει τη *λύτρωση* του Καπετάν Μιχάλη από τον *πειρασμό*, ο οποίος στέκεται εμπόδιο στην εκπλήρωση του *χρέους* του, που είναι η ατομική και συλλογική *ελευθερία*).¹³

Η διαφορά βρίσκεται στην ποσόστωση, στο ποια στοιχεία επικρατούν και δίνουν τη βασική χροιά στην κοσμοθεωρητική αντίληψη και στη στάση ζωής των ηρώων αυτών, επιτρέποντας να τους κατατάξουμε σε έναν από τους παραπάνω υπαρξιακούς τύπους.¹⁴

- ⇒ Μπορούμε, επομένως, γενικεύοντας να υποστηρίξουμε πως όλοι οι ήρωες του Καζαντζάκη, ανεξάρτητα από το επίπεδο στο οποίο βρίσκονται, αποτελούν σύμβολα του αγώνα για υπαρξιακή ελευθερία (πλήρωση, τελείωση). Όλοι τους έχουν ξεπεράσει τα συμβατικά όρια της μετρημένης ζωής και της τρέχουσας ηθικής και έχουν αναχθεί σε μια διάσταση υπερ-ανθρώπινη (στα μέτρα της ηθικής και ηρωικής *αυτονομίας* του νιτσεϊκού Υπεράνθρωπου). Ότι τους ανασύρει από τον μέσο όρο είναι η *δοκιμασία* που υφίστανται, ο *αγώνας* που διεξάγουν ενάντια στις δυνάμεις που θέλουν να τους ρίξουν στην παθητικότητα, στην αδράνεια της ύλης.

¹² Όπως δηλώνει ο ίδιος ο Καζαντζάκης στα γραπτά του, «πολλοί είναι οι δρόμοι που οδηγούν στον Θεό» [διάβ. στην υπαρξιακή τελείωση]. Παραθέτω ένα ενδεικτικό παράθεμα από τον *Φτωχούλη του Θεού* (σ. 266): «Αδερφοί μου, φώναξε [ο Φραγκίσκος], σταθείτε, άλλο ήθελα να πω· δεν είναι ένας ο δρόμος που πάει στον ουρανό· άλλο δρόμο παίρνει ο καλόγερος, χωρίς γυναίκα, χωρίς ψωμί, χωρίς φωτιά, άλλο ο αγαθός χριστιανός που παντρεύεται, κάνει παιδιά και στερεώνει απάνω στη γης το γένος του ανθρώπου [...] για σας που ζείτε στον κόσμο έκανε ο Θεός το τίμιο αγκάλιασμα, το ψωμί, τη φωτιά και τη γλυκιά κουβέντα! Σας ορκίζομαι, κι έτσι που ζείτε, μπορείτε να φτάσετε στην πόρτα της Παράδεισος!» – πβ. Ζορμπάς, σ. 79.

¹³ Για το «συμπόσιο» βλ. Καπετάν Μιχάλης, σσ. 101-115. Για τον φόνο της Εμινέ παραθέτω το ακόλουθο χαρακτηριστικό χωρίο: «Καπετάν Πολυξίγκη, είπε [ο καπετάν Μιχάλης], ένα λόγο θα σου πω και να με συμπαθάς: ντροπή νά 'χουμε μπροστά μας την Κρήτη να πλέει στο αίμα της, κι εμείς να συλλογιόμαστε μια γυναίκα. Μα την τιμή μου, σου λέω, αν ήταν μια γυναίκα να μπαίνει στη μέση εμπόδιο να μη με αφήνει να κάνω το χρέος μου, με το ίδιο μου ετούτο το χέρι θα τη σκότωνα. Είπε και σήκωσε ψηλά το χέρι που 'χε σκοτώσει την Κερκέζα» (ό.π., σ. 430).

¹⁴ Στην πραγματικότητα, σε όλα τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη υπάρχουν στοιχεία-αναφορές-ιδιότητες ή χαρακτηριστικά προσώπων που παραπέμπουν και στα 3 υπαρξιακά επίπεδα/στάσεις ζωής που συζητάμε, όπως εξάλλου υπάρχουν και δευτερεύοντες χαρακτήρες (για την ακρίβεια: συμπτωταγωνιστές, μια που ο Καζαντζάκης αρέσκεται να συγκροτεί τον αφηγηματικό του κόσμο «διπολικά», ανά ζεύγη προσώπων) που ανήκουν στο επίπεδο του «κοινού θνητού», του λιγότερου γενναίου ή δυνατού· ας σημειωθεί ότι και αυτοί, στο μέτρο που μπορούν, καταβάλλουν τον δικό τους αγώνα να ξεπεράσουν τη φύση τους ή, κάτω από ένα άλλο ερμηνευτικό πρίσμα που, νομίζω, βρίσκεται πιο κοντά στις προθέσεις του συγγραφέα, δείχνουν μέσα από τις αδυναμίες τους τα όρια της ανθρώπινης φύσης, στο στάδιο που βρίσκονται, τονίζοντας έτσι ακόμη περισσότερο, αντιστικτικά, την ειδοποιό υπαρξιακή διαφορά που χαρακτηρίζει τον «τύπο» και τη βιοθεωρία του κύριου ήρωα (ενδεικτικά παραδείγματα: ο «χαρτοπόντικας» αφηγητής στον Ζορμπά, ο καπετάν Πολυξίγκης στον Καπετάν Μιχάλη, ο φράτε Λέονε στον Φτωχούλη του Θεού).

- ⇒ Είναι γεγονός πως, εξαιρουμένου του βιταλιστή Ζορμπά που πρωταγωνιστεί στο πρώτο από τα μυθιστορήματα που τον καθιέρωσαν, ο Καζαντζάκης δείχνει μια ιδιαίτερη αδυναμία στους ήρωες της δεύτερης και τρίτης κατηγορίας (του «ηθικού» και «θρησκευτικού» επιπέδου). Η εμμονή του, ειδικότερα, στους ήρωες του τελευταίου επιπέδου, του θρησκευτικού –στους οποίους είναι αφιερωμένα τα περισσότερα από τα ώριμα μυθιστορήματά του– δικαιολογείται, νομίζω, από το γεγονός ότι στο πρόσωπό τους συγκεράζονται οι «δύο ανώτατες αρετές» της καζαντζακικής ηθικής, που είναι ακριβώς «**το χρέος**» και «**η θυσία**».¹⁵ Με άλλα λόγια, οι μορφές αυτές είναι ήρωες και άγιοι μαζί, και ως εκ τούτου συνιστούν γι' αυτόν «το ανώτατο πρότυπο του ανθρώπου» [απόσπ. 11].
- ⇒ Με τον υποδειγματικό τους βίο, εν ολίγοις, οι ήρωες-άγιοι της καζαντζακικής μυθολογίας δείχνουν τον δρόμο για το «πώς ο άνθρωπος *αθανατίζεται*», που είναι –όπως είπαμε στην αρχή– το βασικό ζητούμενο της φιλοσοφικής αναζήτησης του κρητικού συγγραφέα και ο κεντρικός στόχος της λογοτεχνικής του δημιουργίας. Για να γίνει σαφέστερος αυτός ο συλλογισμός (και να αποφευχθούν ενδεχόμενες παρεξηγήσεις) είναι σκόπιμο να τον εξετάσουμε στο φως του ανθρωπολογικού και σωτηριολογικού «πιστεύω» του Καζαντζάκη.

Σύμφωνα με αυτό, χρέος και σκοπός του ανθρώπου είναι να ανακτήσει την ακεραιότητά του μέσω της *συμφιλίωσης* των αντίρροπων στοιχείων που τον συγκροτούν (σώμα ≠ ψυχή· σάρκα ≠ πνεύμα· πράξη ≠ σκέψη), χωρίς την οποία είναι αδύνατον –θεωρεί ο Καζαντζάκης– να βιώσει κανείς την απόλυτη ελευθερία. Για να συμβεί αυτό, είναι αναγκαίο ο άνθρωπος να *καθαριστεί*, να *απελευθερωθεί* από τις πλάνες ανάγκες του υλικού του σαρκίου (τους πειρασμούς) και από τους καταναγκασμούς της σάρκας (τα κτηνώδη ένστικτα), που τείνουν να τον επαναφέρουν στην κατάσταση του ζώου και να τον καθηλώσουν στη λάσπη της γης, στην αδράνεια δηλαδή και στην παθητικότητα – αυτό είναι το νόημα της «ασκητικής της απελευθέρωσης» στην οποία υποβάλλονται οι ήρωές του όταν «μάχονται με τη χοϊκή τους πλευρά» [αποσπ. 12, 12α].

Μόνο μέσω μιας τέτοιας διαδικασίας καθαρμού και εξαϋλωσης (δηλαδή: *αφομοίωσης* της ύλης από το πνεύμα, της σάρκας από την ψυχή), μας λέει ο Καζαντζάκης, τα δυο αυτά αντίμαχα στοιχεία μπορούν να συγκεραστούν και να φιλιώσουν, και ο άνθρωπος να κατακτήσει την ακεραιότητά του. Και μόνο υπ' αυτή την προϋπόθεση, μόνο ως *ακέραια* ύπαρξη, ο άνθρωπος δύναται να αθανατιστεί (που θα πει: να νικήσει τη φθορά της ύλης, τον θάνατο του κορμιού) και μπορεί, *μετουσιωμένος* πια (ά-σαρκος δηλαδή και ά-υλος), να φτάσει στην «ανώτατη κορυφή της λαχτάρας του, της ελπίδας του, της λύτρωσής του» που είναι η τέλεια αρμονία (με τον Κόσμο) και η απόλυτη ελευθερία – τουτέστιν, στην κατάσταση του «μελλομένου όντος» ή του «Θεού».¹⁶

¹⁵ Προεξαγγέλλονται ήδη στην *Ασκητική*: «Η ταύτισή μας τούτη με το Σύμπαντο γεννάει τις δύο ανώτατες αρετές της ηθικής μας: την ευθύνη και τη θυσία» (σ. 82).

¹⁶ Το (ρευστό) νόημα του καζαντζακικού «Θεού» απαιτεί ειδική ανάλυση που δεν μπορεί να γίνει εδώ. Περιορίζομαι να επισημάνω, με βάση τα στοιχεία που παρατέθηκαν, ότι αν στην πρώιμη φάση της πνευματικής του διαμόρφωσης, το στίγμα της οποίας δίνει η *Ασκητική*, ο «Θεός» του Καζαντζάκη, όπως προείπαμε (σημ. 7), ταυτίζεται με τη «ζωϊκή ορμή» (υπό την επίδραση της βιταλιστικής θεωρίας του Μπερξόν), στην ύστερη φάση των πνευματικών του αναζητήσεων, οι οποίες αντανακλώνται στην πνευματική αυτοβιογραφία του, την *Αναφορά στον Γκρέκο*, ο «Θεός» για τον Καζαντζάκη εκφράζει τη «φίλιωση», τη *σύνθεση των αντιθέτων* που διχάζουν τη ανθρώπινη φύση και, ως εκ τούτου, αντιπροσωπεύει την ιδεώδη εκείνη υπαρξιακή κατάσταση της πλήρους αρμονίας και ελευθερίας στην οποία προσβλέπει ο άνθρωπος με τον επί γης αγώνα του να μετουσιωθεί σε «μελλομένο ον».

Είναι εμφανές πως το «σωτηριολογικό πιστεύω» του Καζαντζάκη που μόλις σκιαγράφησα, αντλεί αρκετά στοιχεία από την **ορθόδοξη θεολογία**, τα οποία όμως ο κρητικός συγγραφέας *ανασυνθέτει* (με τη συμβολή των διδαχών του Νίτσε και του Μπερζόν), στο πλαίσιο μιας προσωπικής «ομολογίας», αυστηρά μονιστικής, που, προφανώς, δεν είναι άσχετη με την εντεινόμενη προσπάθεια του ώριμου Καζαντζάκη να ξεπεράσει τον εγγενή δυισμό του [αποσπάσμ. 13, 14]. Στο πλαίσιο αυτής της «ομολογίας», αυτού του *credo*, ο «**Θεός**», όπως δείχνουν τα παραθέματα, δεν έχει το υπερβατικό νόημα που του αποδίδεται στον χριστιανισμό, αλλά εκφράζει την τριάδα, το υπαρξιακό ιδανικό της απόλυτης **ακεραιότητας-αρμονίας-ελευθερίας**, δηλαδή: της *υπέρβασης του δυισμού* ανάμεσα σε σώμα και ψυχή, της *εναρμόνισης* με τον κοσμικό ρυθμό και της *πλήρους αποδέσμευσης* από τα υλικά και σαρκικά δεσμά, ιδανικό στο οποίο, σύμφωνα με την αντιμεταφυσική θεώρηση του Καζαντζάκη, κατατείνει ο άνθρωπος με τον αγωνιστικό του ανήφορο *μέσα* στη ζωή και όχι στο νεφελώδες χμιαρικό Βασίλειο ενός υπερκόσμιου Θεού. Αξίζει να σημειώσουμε επιγραμματικά, και καταλήγοντας, ότι στην αντίληψη του κρητικού συγγραφέα ο τόπος όπου επιτυγχάνεται αυτό το τέλει συνταίριασμα είναι κάτω από το *φως* της Ελλάδας [απόσπ. 15].

*

Συνοψίζω και συμπεραίνω: στην εργασία αυτή επιχείρησα μια συνοπτική ανασκόπηση της «περιπέτειας του πνεύματος» του Νίκου Καζαντζάκη, συνδέοντας σε μια *ενοποιημένη ανάγνωση* τον φιλοσοφικό του στοχασμό, όπως αυτός πρωτοδιατυπώνεται στην *Ασκητική* και επισφραγίζεται στην πνευματική του αυτοβιογραφία, την *Αναφορά στον Γκρέκο*, με την καθαυτό λογοτεχνική του δημιουργία της ωριμότητας, και πιο ειδικά με τα μυθιστορήματα που τον έκαναν και παγκοσμίως γνωστό. Συνεκτικό κρίκο ανάμεσα στις δύο αυτές όψεις της πνευματικής του δραστηριότητας (όψεις του ίδιου νομίσματος ουσιαστικά) αποτέλεσε η δεσπόζουσα στη φιλοσοφική σκέψη του έλληνα συγγραφέα ιδέα του *αγωνιστικού «ανήφορου» του ανθρώπου που βαίνει κατά στάδια προς το «μελλούμενο ον»*, προς την υπαρξιακή μετουσίωση ή «θέωση» (με το αντιμεταφυσικό νόημα που την προσδιορίσαμε παραπάνω). Με οδηγό αυτή την ιδέα, της κλιμακούμενης ανέλιξης/εξέλιξης του ανθρώπινου όντος σε «μελλούμενο ον», πρότεινα μια τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας εστιάζοντας στους πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων του (αλλά η τυπολογία αυτή, όπως πιστεύω, μπορεί να έχει ευρύτερη εφαρμογή στο δημιουργικό του έργο, δραματικό και ποιητικό), σύμφωνα με την οποία τα κεντρικά μυθιστορηματικά πρόσωπα του Καζαντζάκη μπορούν να υπαχθούν σε τρεις τύπους ή υπαρξιακά επίπεδα: στο *αισθητικό*, στο *ηθικό* και στο *θρησκευτικό* ή *μυστικιστικό*, που προσβλέπουν στο (κοινό) υπαρξιακό ιδανικό του **ακέρατου, αρμονικού και πλήρως ελεύθερου** όντος, οδηγώντας βαθμηθόν τον «χοϊκό» άνθρωπο στον «μελλούμενο» Άνθρωπο.¹⁷

¹⁷ Αφήνω σκόπιμα έξω από την ανάλυση αυτή το ακανθώδες ζήτημα της αντιμετώπισης της γυναίκας από τον Καζαντζάκη (για το οποίο απαιτείται ξεχωριστή εργασία), όπως και αυτό των δευτερευόντων προσώπων που απλώς έθιξα (στη σημ. 13). Θα ήθελα μόνο να επισημάνω ότι η απουσία της γυναίκας από το τυπολογικό σχήμα που μόλις περιέγραψα ενδεχομένως δικαιολογείται (ή καλύπτεται) από το γεγονός ότι σε ένα τόσο ιδεοτυπικό επίπεδο η έμφυλη διαφορά εξουδετερώνεται (ο «άνθρωπος» μπορεί να θεωρηθεί περιεκτικός όρος που συμπεριλαμβάνει αμφότερα τα φύλα, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη φιλοσοφική ή τη θεολογική γλώσσα). Αυτό οπωσδήποτε δεν ακυρώνει τη διάχυτη εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης του Καζαντζάκη για την αμφίθυμη και εν γένει προβληματική σχέση που ο δημιουργός συνάπτει με το γυναικείο φύλο.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ω Ν

1. **Η Ζωή**, κατά τον Μπέρξονα, είναι **διαρκής δημιουργία**, αναπήδηση προς τ' **απάνω**, **ζωικό ανάβρυσμα**, **élan vital**. [...] Όπως κι ο ελάχιστος κόκκος της άμμου αδιάρηχτα συνεχεται με το ηλιακό σύστημα, παρασύρεται μαζί του στην ανάποδη, αποσυνθετική εξέλιξη της ύλης, έτσι και τα ενόργανα όντα, από τα ταπεινότερα ως τα πιο αψηλά, σε όλους τους τόπους και σε όλους τους καιρούς, αποτελούνε μια και μόνη προς τα άνω ζωική ορμή, αντίθετη προς την κίνηση της ύλης. Και **τα δυο ρέματα, της ύλης και της ζωής**, κινούνται, αντίστροφα όμως, το ένα προς τη σύνθεση και τ' άλλο προς την αποσύνθεση. Το élan vital ο Μπέρξονας το φαντάζεται σαν ένα ανάβρυσμα ατμού που στο αναπήδημά του συμπυκνώνεται σε σταγόνες που πέφτουν. Οι σταγόνες αυτές αποτελούν την ύλη, κάτι δηλ. που δεν ξετυλιγεται προς τη δημιουργική προς τ' **απάνω** εξέλιξη, στο χρόνο, μα αποσυνθέεται στο διάστημα. **Τα ενόργανα** όμως **όντα** διαρκώς προλαβαίνουν και αφομοιώνουν élan vital, **διαρκώς** δηλαδή **δημιουργούνται**, προσθέτουν στην ύπαρξή τους κάτι νέο, ενώ τ' **ανόργανα** ακτινοβολούν, όπως λένε οι χημικοί, την ενέργειά τους τη ζωική, αποσυνθέτουνται, καμιά δημιουργία δεν τους είναι πια δυνατή, κι επομένως υπάγονται τέλεια στη δικαιοδοσία των μαθηματικών υπολογισμών της διάνοιάς μας. [αποσπασμ. από το άρθρο του Ν. Καζαντζάκη για τον «Henri Bergson», που δημοσιεύτηκε στο *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. Β', τχ. 4, Οκτ. 1912, 310-334 (εδώ και αλλού τα έντονα στοιχεία είναι δικά μου)]
2. Ερχόμαστε από μια σκοτεινή άβυσσο· καταλήγουμε σε μια σκοτεινή άβυσσο· το μεταξύ φωτεινό διάστημα το λέμε Ζωή.
Ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει κι η επιστροφή· ταυτόχρονα το ξεκίνημα κι ο γυρισμός· κάθε στιγμή πεθαίνουμε. Γι' αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της ζωής είναι ο θάνατος.
Μα κι ευτύς ως γεννηθούμε, αρχίζει κι η προσπάθεια να δημιουργήσουμε, να συνθέσουμε, να κάμουμε την ύλη ζωή· κάθε στιγμή γεννιόμαστε. Γι' αυτό πολλοί διαλάλησαν: Σκοπός της [...] ζωής είναι η αθανασία.
Στα πρόσκαιρα ζωντανά σώματα τα δυο τούτα ρέματα παλεύουν: α) **ο ανήφορος**, προς τη σύνθεση, προς τη ζωή, προς την αθανασία· β) **ο κατήφορος**, προς την αποσύνθεση, προς την ύλη, προς το θάνατο.
Και τα δύο ρέματα πηγάζουν από τα έγκατα της αρχέγονης ουσίας. [...] Αλλιώς, πούθε **η περανθρώπινη δύναμη** που μας σφεντονίζει από το αγέννητο στο γεννητό και **μας γκαρδιώνει –φυτά, ζώα, ανθρώπους– στον αγώνα**; Και τα δυο αντίδρομα ρέματα είναι άγια [...] η Ζωή είναι κι αυτή άναρχη, ακατάλυτη φόρα του Σύμπαντου.
Χρέος μας λοιπόν να συλλάβουμε τ' όραμα που χωράει κι εναρμονίζει τις δυο τεράστιες τούτες άναρχες, ακατάλυτες ορμές· και με τ' όραμα τούτο να ρυθμίσουμε το στοχασμό μας και την πράξη. [αρχή της *Ασκητικής*, γρφ. 1922-23]
3. [...] όταν λέω Αόρατο, δεν εννοώ κανέναν παπαδίστικο Θεό μήτε καμιά μεταφυσική συνείδηση ή κανένα τέλειο όντως Ον, παρά τη **Δύναμη** τη μυστική, που μεταχειρίζεται εμάς τους ανθρώπους –και πριν από εμάς τα ζα, τα φυτά και την ύλη– φορείς της, υποζύγιά της, και βιάζεται σαν νά 'χε ένα **Σκοπό** και ν' ακολουθούσε ένα δρόμο. [...] Βαθύτατα νιώθω: **ένας Αγωνιζόμενος ανηφορίζει** από την ύλη στα φυτά, από τα φυτά στα ζώα, από τα ζώα στους ανθρώπους **και μάχεται για λευτεριά**. [*Αναφ.Γκρ.*, 397, 417: συρραφή αποσπασμ.]
4. Φυσάει ουρανού και γης και μέσα στην καρδιά μας και στην καρδιά του κάθε ζωντανού μια γιγάντια πνοή, που τη λέμε **Θεό**. Μια **Κραυγή** μεγάλη. **Το φυτό** ήθελε ασάλευτο να κοιμάται δίπλα στα λιμνασμένα νερά· μα η Κραυγή τινάζονταν μέσα του, του ταρακουνούσε τις ρίζες: «Φεύγα, αμόλα τη γης, περπάτα!». Αν το δέντρο μπορούσε να στοχαστεί και να κρίνει, θα φώναζε: «Δε θέλω, πού με σπρώχνεις; Ζητάς τ' αδύνατα!». Μα η Κραυγή ταρακουνούσε τις ρίζες, ανήλεη, φώναζε [...]. Φώναζε χιλιάδες αιώνες· και νά, πεθυμώντας, αγωνιώντας, η ζωή ξέφυγε από το ασάλευτο δέντρο, λυτρώθηκε.
Πρόβαλε **το ζώο**, βολεύτηκε μέσα στα νερά, μέσα στη λάσπη, σκούληκας. «Καλά είμαι εδώ, ησυχία, ασφάλεια, δεν το κουνώ!». Μα η φοβερή Κραυγή καρφώθηκε ανήλεη **απάνω** στα νεφρά του: «Φεύγα από τη λάσπη, σηκώσου ορθός, γέννησε ανώτερό σου! – Δε θέλω, δεν μπορώ! Εσύ δεν μπορείς, μα εγώ μπορώ· σήκω **απάνω!**».
Χιλιάδες χρόνια, και νά, ξεπρόβαλε, τρεμάμενος **απάνω** στ' **άψηχτα** ακόμα πόδια του, **ο άνθρωπος** [...]: τ' αλογίσια πόδια είναι καρφωμένα στη γης, μα το σώμα του, από το στήθος ως το κεφάλι, το τυραννάει και το δουλεύει η ανελεήμονη Κραυγή: [...] **Μάχεται**, αυτός είναι ο καινούργιος αγώνας, να βγει κι από το θηκάρι του ανθρώπου. «Πού να πάω; φωνάζει απελπισμένος ο άνθρωπος· έφτασα στην κορφή· παραπέρα το χάος. – Παραπέρα είμαι εγώ· σηκώσου **απάνω!**». [*Αναφ.Γκρ.*, 288-289]
5. [...] **η Κραυγή του μελλοόμενου**. Γι' αυτή γεννήθηκα [...] αυτή ήταν που κυνηγούσα, γι' αυτή βασανιζόμουν και πολεμούσα [...] κι όλα τ' **άλλα**, χαρές και πίκρες και ταξίδια μου, αρετές και κακίες μου, δεν ήταν παρά η πορεία μου προς την Κραυγή ετούτη. [...] Ο Οδυσσεάς που **πλάθω** [...] είναι το καλούπι που σκαλίζω για να χυθεί **ο μελλοόμενος άνθρωπος** [...] και δημιουργώντας τον μάχουμαι να του μοιάσω. Δημιουργούμαι κι εγώ. [*Αναφ.Γκρ.*, 464, 482: συρραφή αποσπασμ.]

6. **Τρία πλάσματα** [...] σαν σύμβολα μου φάνταζαν πάντα και **συμβόλιζαν την πορεία** [...]: το σκουλήκι που γίνεται πεταλούδα, το χελιδονόψαρο που τινάζεται από τα νερά μοχτώντας να ξεπεράσει τη φύση του, κι ο μεταξοσκουλήκας που κάνει το σπλάχνο του μετάξι. [*Αναφ.Γκρ.*, 478]
- [α] Η λαχτάρα του **σκουληκιού** να γίνει πεταλούδα στάθηκε για μένα πάντα το πιο επιτακτικό και συνάμα το πιο νόμιμο χρέος του σκουληκιού και του ανθρώπου. Να σε κάμει ο Θεός σκουλήκι, κι εσύ με τον αγώνα σου να γίνεις πεταλούδα. [*ό.π.*]
- [β] μια ζωγραφιά [από τις τοιχογραφίες της Κνωσού] με ανατάραξε: [...] ένα **χελιδονόψαρο** είχε ανοίξει τα φτερούδια του, είχε δώσει ένα σάλτο κι είχε πεταχτεί όξω από τη θάλασσα, ν' αναπνέψει αέρα. Δε χωρούσε αυτό στη σκιάβια φύση του ψαριού, να ζει ολοζωής μέσα στο νερό, λαχτάρισε να ξεπεράσει τη μοίρα του, ν' ανασάνει το λεύτερο αέρα, να γίνει πουλί. Για μιαν αστραπή μονάχα, όσο μπορούσε να βαστάξει, μα έφτανε· η αστραπή αυτή ήταν η αιωνιότητα. Αυτό θα πει αιωνιότητα. [*ό.π.*, 450]
- [γ] Ποτέ δεν έζησα με τόση ταύτιση τη βουβή αλάφρωση κι αγωνία του **μεταξοσκουλήκα**: όταν πια μετουσιωθούν μέσα του όλα τα φύλλα της μουριάς που έφαγε και γίνουν μετάξι, [...] ανατριχιάζοντας ξεριζώνει το σπλάχνο του, [...] και πλέκει με υπομονή και μυστική σοφία, [...] όλο πολύτιμη ουσία, το κιβούρι του. Να γίνει όλο το σκουλήκι μετάξι, όλη η σάρκα πνέμα, θαρρώ πιο γλυκιά αγωνία δεν υπάρχει και πιο επιβαλλόμενο χρέος· ούτε έργο πιο σύμφωνο με τους νόμους που βασιλεύουν στο αργαστήριο του Θεού. [*ό.π.*, 475]
7. Θαρρώ, Ζορμπά, [μιλάει ο αφηγητής] πως **τριών λογιών είναι οι άνθρωποι**: Αυτοί που βάζουν **σκοπό να ζήσουν**, καθώς λένε, **τη ζωή τους**: να φαν, να πιουν, να φιλήσουν, να πλουτήσουν, να δοξαστούν... Έπειτα είναι αυτοί που **σκοπό βάζουν όχι τη ζωή τους, παρά τη ζωή όλων των ανθρώπων**: νιώθουν πως όλοι οι άνθρωποι είναι ένα και μάχονται να φωτίσουν, ν' αγαπήσουν, να ευεργετήσουν όσο μπορούν τους ανθρώπους. Και τέλος είναι αυτοί που βάζουν **σκοπό τους να ζήσουν τη ζωή του σύμπαντος**: όλοι, άνθρωποι, ζα, φυτά, άστρα **είμαστε ένα, η ίδια ουσία που μάχεται τον ίδιο φοβερόν αγώνα**: ποιον αγώνα; **να μετουσιώσει την ύλη και να την κάμει πνέμα**. [από το μθ. *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, 283]
8. [μιλάει ο Ζορμπάς:] Ε, και νά 'χα τα νιάτα σου! Θάλασσα, γυναίκα, κρασί, δουλειά μπόλικη! Να πέφτεις όπου νά 'ναι, με τα μούτρα! Να πέφτεις με τα μούτρα στη δουλειά, στο κρασί, στον έρωτα και να μη φοβάσαι το Θεό, μήτε το διάολο. **Αυτό θα πει παλικάρι!** [...] Έδωκε ένα σάλτο, τα πόδια και τα χέρια του έγιναν φτερούγες. [...] κι έτσι που τον έβλεπα στο βάθος τ' ουρανού και της θάλασσας, μου φάνταζε σαν ένας γέρος αρχάγγελος αντάρτης. Γιατί ο χορός αυτός του Ζορμπά ήταν όλο πρόκληση, πείσμα κι ανταρσία. Θαρρείς και φώναζε! «Τι μπορείς να μου κάμεις Παντοδύναμη; Τίποτα δεν μπορείς να μου κάμεις· να με σκοτώσεις μονάχα. Σκότωσέ με, καρφί δε μου καίγεται· έβγαλα το άχι μου, είπα ό,τι ήθελα να πω· πρόφτασα και χόρευα, και πια δε σ' έχω ανάγκη!» [*ό.π.*, 241, 295: συρραφή αποσπ.]
9. Μια στιγμή τα χείλια του, τα φρύδια του, τα μάτια του έπαιξαν· κοίταξε γύρω τους συντρόφους, κάτω την Τουρκιά, απάνω τον ακατοίκητο ουρανό... «Ελευτερία ή θάνατος! μουρμούρισε κουνώντας άγρια την κεφαλα του. Ελευτερία ή θάνατος, ε κακομοίρηδες Κρητικοί! Ελευτερία και θάνατος! αυτό πρέπει να γράψω εγώ στο μπαϊράκι μου· **αυτό 'ναι το αληθινό μπαϊράκι του κάθε αγωνιστή!** Ελευτερία και θάνατος! Ελευτερία και θάνατος!» [από το μθ. *Ο Καπετάν Μιχάλης*, 533]
10. < η αποστολή > Αυτός είναι ο αληθινός Άγιος Τάφος, είπε [ο Φραγκίσκος]: εδώ, μέσα στο κορμί τού ανθρώπου, κείται ο Χριστός σταυρωμένος. Γι' αυτή κινούμε, φράτε Λεόνε, για την ψυχή κινούμε· όχι τη δικιά μας μονάχα, **παρά για την ψυχή του ανθρώπου**: εμπρός, έφαες, ήπιες, πάμε [...] να γίνουμε οι καινούριοι σταυροφόροι, να κινήσουμε όλοι μαζί να λευτερώσουμε τον Άγιο Τάφο. Ποιον Άγιο Τάφο; την ψυχή του ανθρώπου, φράτε Λεόνε. (115)
- < η “ασκητική της απελευθέρωσης” > [...] Τον έβλεπα, κι ο Θεός να μου συχωρέσει, τον ζήλευα· από τι λοιπόν ήταν καμωμένος ο άνθρωπος αυτός, από καθάριο ατσάλι, από καθάριο πνέμα, και δεν πεινούσε, δεν κρύωνε, δεν έλεγε ποτέ του: φτάνει; (290) Αυτός, από την αγάπη του Θεού, είχε αναποδογυρίσει την ανάγκη: γι' αυτόν ψωμί ήταν η πείνα, νερό και κρασί η δίψα [...]· μια φούχτα κρέας και κόκαλα, και μέσα της κάθεται αλάκερος ο Θεός. Γι' αυτό αντέχει· γι' αυτό **δεν πεινάει, δε διψάει, δεν κρυώνει** [...] (100, 101) Κι εκεί που ανάδευα στο νου όλα τούτα κι έτρεμα, να και προβαίνει από τη σπηλιά ο Φραγκίσκος. Έλαμπε σαν κάρβουνο αναμμένο. Τού 'χε φάει πάλι η προσευκή τη σάρκα του, μα ό,τι απόμεινε, **έλαμπε σαν ψυχή** [...] (111-112)
- < ο προορισμός > [...] **Σπάζω τις αλυσίδες που μ' έδεσαν με τη γης**: παίρνω φόρα να γυρίσω πίσω σπίτι μου, στον ουρανό. (79) [...] α! να μου δώσει ο Θεός καιρό να εξαφανίσω τη σάρκα, ν' απομείνει λεύτερη η ψυχή μου να φύγει! Να φύγει, φράτε Λεόνε, να φύγει! (276) **Ο κόσμος είναι παλαίστρα· ήρθαμε να παλέψουμε, να κάνουμε τη σάρκα πνέμα**: και μονάχα σαν όλη γίνει πνέμα, ο κόσμος ετούτος πια δεν μας χρειάζεται [...] Πρέπει να παρακαλούμε το Θεό, Θεέ μου, δώσ' μας καιρό να εξαφανίσουμε τη σάρκα! [...] **εμείς, εμείς, όχι ο θάνατος!** (161) [συρραφή αποσπασμ. από το μθ. *Ο Φτωχούλης του Θεού*]

11. Η πρώτη μου λαχτάρα στάθηκε η λευτεριά: η δεύτερη, που κρυφά μέσα μου ακόμα αποκρατάει και με βασανίζει, η δίψα της αγιοσύνης. **Ήρωας συνάμα κι άγιος, νά το ανώτατο πρότυπο του ανθρώπου**: από παιδί είχα στερεώσει από πάνω μου, στο γαλάζιο αγέρα, το πρότυπο ετούτο. [...] Νά 'σαι σκληρός, υπομονετικός, να καταφρονάς την [συμβατική] ευτυχία, να μη φοβάσαι το θάνατο, να ζητάς [...] το υπέρτατο αγαθό, νά ποια φωνή ανέβαινε ακατάλυτα [...] και δασκάλευε την παιδική καρδιά μου [...]. [*Αναφ.Γκρ.*, 72, 73]

12. Ναι, το ξέρω: η ανώτατη επιθυμία του ανθρώπου είναι να γίνει άγιος: ναι, μα πρέπει πρωτύτερα όλες τις **κατώτερες επιθυμίες να περάσει** –τη σάρκα και να τη σιχαθεί, τη δίψα της εξουσίας, του χρυσαφιού, της ανταρσίας. Θέλω να πω, να ζήσει ως πέρα τη νιότη του κι όλα τ' αντρίκεια πάθη, να ξεκοιλιώσει όλα ετούτα τα είδωλα και να δει πως είναι παραγεμισμένα με άχερα κι αγέρα, **ν' αδειάζει, να καθαρίζει**, να μην έχει πια τον πειρασμό να κοιτάξει πίσω, και [...] τότε μονάχα, να παρουσιαστεί ομπρός στο Θεό. **Αυτό θα πει αγωνιστής**. [...] ναι, είναι ο Πειρασμός, [...] μα μη θαρρείς πως για να τον παλέψεις με πιο σιγουράδα πρέπει να ξεριζώσεις τις σκοτεινές ρίζες μέσα σου, τα ένστιχτα: [...] για να τον νικήσεις ένας μονάχα τρόπος υπάρχει: να τον αγκαλιάσεις, να τον γευτείς, να τον σιχαθείς, να μη σε πειράζει πια: [...] Το λέω, το ξαναλέω: όποιος ξεριζώνει το ένστιχτό του ξεριζώνει τη δύναμή του: **γιατί με τον καιρό, με το χορτασμό, με την άσκηση μπορεί η σκοτεινή αυτή ύλη να γίνει πνέμα**. [*Αναφ.Γκρ.*, 298: συρραφή αποσπασμ.]

πβ. 12α. Όλη η ιστορία της ζωής μέχρι του ανθρώπου ήταν γιγάντια προσπάθεια του έlan vital ν' ανασηκώσει την ύλη, να δημιουργήσει ένα ον που είναι λευτερωμένο από τον αλύγιστο μηχανισμό της αδράνειας. [απόσπ. από το άρθρο του Ν. Καζαντζάκη για τον Bergson στο *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*: τα αραιά στοιχεία είναι δικά μου]

13. Αγωνία μεγάλη: αγαπούσα το σώμα μου και δεν ήθελα να χαθεί: αγαπούσα την ψυχή μου και δεν ήθελα να ξεπέσει: μάχουμουν να φιλιώσω τις δύο αυτές αντίδρομες κοσμογονικές δυνάμεις, να νιώσουν πως δεν είναι οχτροί, είναι συνεργάτες, και να χαρούν, να χαρώ κι εγώ μαζί τους, **την αρμονία**. [*Αναφ.Γκρ.*, 286]

[...] τώρα τι γίνεται; Πουλιούμαστε στο Διάβολο, κι αυτός μας σπρώχνει ν' αρνηθούμε την ψυχή: πουλιούμαστε στο Θεό, κι αυτός μας σπρώχνει ν' αρνηθούμε το σώμα. Πότε θα πλατύνει ακόμα πιο πολύ η καρδιά [= η θρησκεία] του Χριστού, να σπλαχνιστεί όχι μονάχα την ψυχή παρά και το σώμα, και να φιλιώσει τα δυο αυτά θεριά; [ό.π., 299]

Όμως αν μπορώ να κρίνω από τη δικιά μου την περιπέτεια, θα φτάσει σίγουρα η μέρα της **τέλειας φίλιωσης**, δηλαδή της αναγνώρισης και του αντίπαλου και της λεύτερης συμμετοχής του στη μεγάλη σύνθεση που τη λένε κόσμο, πάει να πει αρμονία. [ό.π., 315]

[...] ένιωθα, θαρρώ, για πρώτη φορά, ποια η **αληθινή λευτεριά**: να μπεις στο ζυγό του Θεού, θέλω να πω της αρμονίας: [...] τι θα πει (ο άνθρωπος) αμαρταίνει; χαλνάει την αρμονία. [ό.π., 463, 461]

14. Κάθε άνθρωπος είναι **θεάνθρωπος, σάρκα και πνέμα**: [...] Όσο πιο δυνατή η ψυχή κι η σάρκα, τόσο κι η πάλι πιο γόνιμη κι η τελική αρμονία πιο πλούσια [...]: **το πνέμα** [...] είναι πουλί σαρκοβόρο, που ακατάπαντα πεινάει, **τρώνει σάρκα**, και την εξαφανίζει **αφομοιώνοντάς τη**.

Πάλι ανάμεσα στη σάρκα και στο πνέμα, ανταρσία κι αντίσταση, φίλιωση κι υποταγή, και τέλος, ανώτατος σκοπός της πάλης, η ένωση με το Θεό, νά ο ανήφορος που πήρε ο Χριστός [...] Πώς να κινήσουμε κι εμείς για την ανώτατη αυτή κορφή, όπου, πρωτότοκος Υιός της σωτηρίας, έφτασε ο Χριστός; Νά το ανώτατο χρέος του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Γιατί ο Χριστός, για ν' ανέβει στην κορυφή της θυσίας, στο Σταυρό, στην κορυφή της **εξαϋλώσης**, στο Θεό, πέρασε όλα τα στάδια του αγωνιζόμενου ανθρώπου. [...] Νίκησε την ακαταμάχητη γοητεία της απλής ανθρώπινης χαράς, νίκησε όλους τους πειρασμούς, **μετουσίωσε ολοένα τη σάρκα σε πνέμα κι ανηφόριζε** [...]: έχουμε πια ένα πρότυπο μπροστά μας που μας ανοίγει το δρόμο και μας δίνει κουράγιο. [*Αναφ.Γκρ.*, 286-288: συρραφή αποσπασμ.]

[ΣΗΜ. Στο ίδιο πνεύμα με τα παραθ. 13-14, κάποτε και με τις ίδιες φράσεις, γράφεται ο Πρόλογος στο μθ. *Τελευταίος Πειρασμός*]

15. Μέσα στο φως της Ελλάδας, το σώμα δεν είναι τυφλή ακατέργαστη ύλη, πολλή ψυχή το διαπερνάει [...]: κι η ψυχή πάλι δεν είναι αόρατο είδωλο κι αγέρας: έχει πάρει κι αυτή από τη σιγουράδα και τη ζεστασιά του κορμιού και γεύεται με σαρκική λες χαρά τον κόσμο, σαν νά 'χε στόμα και ρουθούνια και χέρια να τον χαδέψει. [...] εδώ στην Ελλάδα τα δύο ετούτα χαριτωμένα αιώνια στοιχεία **μπορούν να συγκεραστούν**, να πάρει η ψυχή από το σώμα και το σώμα από την ψυχή **και να φιλιώσουν**: κι έτσι να μπορεί **ο άνθρωπος στο θείο αλώνι της Ελλάδας να ζει και να πορεύεται ακέραιος**. [*Αναφ.Γκρ.*, 479-480]

Εργογραφία - Βιβλιογραφία*

Νίκος ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, «Henri Bergson», *Δελτίον του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. Β', τχ. 4 (Οκτώβριος 1912) 310-334.

Του ίδιου, *Ασκητική. Salvatores Dei*, εκδόσεις Καζαντζάκη [= Ελένης Ν. Καζαντζάκη], Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1985 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1945).

Του ίδιου, *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1982 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1961).

Του ίδιου, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1981 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1946).

Του ίδιου, *Ο Καπετάν Μιχάλης. (Ελευτερία ή Θάνατος)*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1981 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1953).

Του ίδιου, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1984 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1955).

Του ίδιου, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα: χρησιμοποίη πρόσφατη ανατύπωση της έκδ. του 1981 με επιμέλεια Πάτροκλου Σταύρου (α' έκδ.: 1956).

Αθηνά ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ, «Μπερζονικές μεταμορφώσεις στην *Αναφορά στον Γκρέκο* του Νίκου Καζαντζάκη», στον τόμο: *Νίκος Καζαντζάκης. Σαραντα χρόνια από το θάνατό του*, Πεπραγμένα Επιστημονικού Δημέρου (Χανιά, 1-2 Νοεμβρίου 1997), έκδ. Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων, Χανιά 1998, σσ. 49-59.

Ελευθερία Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το αντικείμενο της αναζήτησής του*, εκδ. Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1985.

Αλέξης ΖΗΡΑΣ, «Νίκος Καζαντζάκης. Παρουσίαση – Ανθολόγηση», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1934)*, τ. Δ', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1996, σσ. 126-158 (πβ. και «Κρίσεις για το έργο του», στο ίδιο, σσ. 159-167).

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, *400 γράμματα = Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1984 (α' έκδ.: 1965).

Peter BIEN, *Καζαντζάκης. Η πολιτική του πνεύματος*, μτφρ. Ασπασία Δ. Λαμπρινίδου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001 (α' αγγλ. έκδ.: 1989).

James HEISIG, «Ενσάρκωση ελευθερίας: Το όραμα του Νίκου Καζαντζάκη», *Νέα Εστία*, τχ. 1067, Χριστούγεννα 1971 (αφιερωματικό τεύχος: «Ο Καζαντζάκης όπως τον είδαν οι ξένοι»), σσ. 146-177.

αρχική γραφή: Σεπτ.06
τελευταία επεξεργασία: Ιαν.07

© Αφροδίτη Αθανασοπούλου

* Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον Καζαντζάκη, παρατίθενται εδώ μόνο οι μελέτες που αναφέρθηκαν στις υποσημειώσεις.